

Még egyszer a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel osztják folytatójáról (Észrevételek egy bírálóknak szánt íráshoz)*

1. A Magyar Nyelvben (86(1990): 75–77, 87(1991): 447–449) két rövid közleményben kimutattam, hogy a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel folytatója megvan a déli osztjában. Vértes Edit a Bárczi Géza Emlékkönyvben (MNYTK 200(1994): 197–207) reflektál az első cikkemben mondottakra; második közleményemre, amely már valamelyest nagyobb osztják anyagra támaszkodik, azért nem hivatkozhatott, mert az cikke írásakor még nyilván nem jelent meg. Dolgozata befejező mondata arról tanúskodik, hogy a *j(ǰ) múltidő-jel meglétét a déli osztjában ő sem tagadja: „További bizonyító anyag hiányában jelenleg le g f ö l j e b b a *j múltidő-jel e s e t l e g e s n y o m a i kereshetők a Keu., Atl. [sic!] Ni. -ij, -i végződésben” (206). Eme végkövetkeztetés okán nem világos számomra, hogy egyáltalán miért írta bíráló észrevételeket tartalmazó cikkét.

Tekintettel arra, hogy az a tétel, mely szerint a finnugor *j(ǰ) múltidő-jelnek az ugor nyelvek közül nemcsak a magyarban, hanem az osztjában is van képviselése, mind magyar, mind finnugor nyelvészeti szempontból jelentőséggel bír; szükségesnek tartom tehát, hogy még egyszer foglalkozzam a kérdéssel. Vértes Edit bírálataira elsősorban azért válaszolok, mert ily módon alkalmam nyílik arra, hogy elmondhassam mindazt, amit még lényegesnek gondolok a *j(ǰ) időjel osztják vonatkozásairól. Válaszadásomat az is indokolja, hogy Vértes Edit dolgozata egyetlen pozitív helyreigazításon kívül

* Honti László kollégám Vértes Edit Bárczi Géza Emlékkönyvbéli írásának több fogyatékoságára hívta fel a figyelmemet. Ilyenek pl. 1. az „intervokális eredetű j”-féle pontatlan, nem szakszerű fogalmazás; 2. az U/FU *l osztják folytatásával kapcsolatos súlyos tévedés; 3. az osztják szóbelseji j nyomtalan eltűnésének a tagadása; 4. az ergativusszal kapcsolatos melléfogás; 5. a szurguti nyelvjárások négy múlt idejének „felfedezése”. A cikk olvasása nyomán a 2. és 3. pont alatt említett baklövés nyomban feltűntek nekem is, hiszen ezekben az esetekben finnugrisztikai, illetőleg osztjábólógiai alaptételekről van szó. Honti László kollégámnak fáradozásáért és észrevételeiért hálás köszönetet mondok.

sajnálatos módon számos osztják nyelvtörténeti tévedést tartalmaz, melyeknek válaszatlanul hagyása a finnugrisztikában kevésbé járatos olvasóban elbizonytalanodást és kételyeket kelthet.

2. Vértés Edit cikke első felében W. Steinitz hagyatékban maradt osztják szövegeinek (OA III, XIV+641 l. Budapest 1989) — elsősorban a déli osztják szövegeknek — sajtó alá rendezéssel kapcsolatos filológiai és hangjelölési problémáit tárgyalja (197–200). Majd áttér az **l > t* jelenidő-jelű és a \emptyset morfémás múltidő-jelű déli nyelvjárások hangalaki egybeesésekből adódó fordítási nehézségeinek a taglalására (200–202). Ezekhez nincs semmi hozzáfűznivalóm.

A deszkriptív szempontból \emptyset morfémás, de történeti gyökereit tekintve **j(i)* múltidő-jelet tartalmazó keleti és déli osztják személyragok a diakrónia tekintetében komplex morfémák: Dél: e.sz. 1. *-əm*, 2. *-ən*, 3. *-ot*, *-ij*/*-əj*/*-i*, *-mat*; k.sz. 1. *-mən*, 2. *-tən*, 3. *-γən*/*-ɣən*; t.sz. 1. *-əw*, 2. *-tə*, 3. *-ət*, *-met* (l. Honti, ChrOsti. 113–117.) Ezekben az alakokban sarkalatos kérdés a **j(i)* elenyészésének módja és ideje. A DN *měnəm* ‘mentem’, *měnən* ‘mentél’ stb. alakokban az igető (*měn*) és a személyragok közötti helyzetben tűnt el a **j(i)* időjel (vö. Honti: NyK 87: 71; Rédei: MNy. 86: 75 kk., 447 kk.). Ezen \emptyset (*<*j(i)*) morfémás időjel keleti (V Vj. Trj. J) és déli (DN Ko. Kr. Ni.) előfordulására vonatkozóan l. Paasonen–Vétes: JSFOu. 66: 90–91; Karjalainen–Vétes: MSFOu. 128: passim; Honti, ChrOsti. 108–117. A **j(i)* időjel egykori meglétére ékes bizonyíték e jel *-ij*, *-əj*, *-i* alakban való előfordulása a Keu. és Atl. nyelvjárásban: Keu. *mānij* ‘elment’, *jōxtəj* ‘jött’, *čuči* ‘lépdelt’ (Rédei: MNy. 86: 75–77, 87: 447–449). Vétes Edit nem fogadja el, hogy az *-əm*, *-ən*, *-əw* stb. személyragokba **j(i)* múltidő-jel olvadt volna bele, illetőleg előttük tűnt volna el. Ezzel kapcsolatban így ír: „Ha az igeragozásban az \emptyset -ben egykori **j* rejtőzne, akkor az ehhez hozzájáruló *-əm*, *-ən* stb. elé valamilyen hiátustöltőhangnak kellett volna kerülnie, vagy az *m*, *n* előtt teljes lenne a vokális” (205). Még egyszer hangsúlyozom, hogy a **j(i)* időjel a Keu., Atl. e.sz. 3. személy kivételével valamennyi déli és keleti nyelvjárásban nyomtalanul tűnt el, ugyanúgy mint az alább felsorolandó uráli–finnugor etimológiák osztják tagjainak *j* eleme is. Persze az eltűnés — amint erről még szó lesz — nem az ösosztjában (Vétes Edit erre gondol!), hanem az obi-ugor alapnyelvben következett be. Állítása természetesen az ösosztjakra vonatkoztatva sem igaz: az osztj. Ni. Serk. passzív jelen és múlt idejű alakok redukált \emptyset -re végződnek ($\emptyset < *aj/\check{a}j$), l. Honti, ChrOsti. 117–188. — Vétes Edit ellenvetése bizonyítására meglehetősen részletességgel tárgyalja az uráli vagy finnugor **j* történetét az osztjában, miközben néhány súlyos hibát ejt a finnugor és osztják hangtörténet ellen.

Talán nem minden tanulság nélkül való, ha kissé közelebbről megismerkedünk a szerző érvelési módszerével. A szókezdő *j*-ről mondottak (202–203) közismertek, minden kézikönyvben olvashatunk róla, ez a múlt idő **j*(*ĵ*) jele szempontjából amúgy sem releváns.

„A szóközépi–szóvégi intervokális eredetű *j* ősi örökség, mely *-*j*-, *-*l*-vagy *-*δ*- előzményből egyaránt származhat...” (203). Ez a rövid megállapítás csupán két tévedést tartalmaz. Nem kicsinyeskedés, de intervokális (helyesebben: intervokalikus) eredetű *j*-ről nem szabad beszélni, mivel az intervokalikus jelző bizonyos hangtani helyzetekre vonatkozik, nem pedig a hang anyagi valóságára és eredetére. Az osztják intervokalikus -*j*-t PU–PFU **l*-ből eredeztetni bizony nagyon súlyos tévedés, mondhatnánk: elemi hiba! A PU–PFU *-*l*-nek az osztjákban *l* felel meg (l. pl. Collinder, CompGr. 122; Lakó, PFU Sources 80; Hajdú, BUNyt.² 108).

„Az osztják nyelv története során az intervokális *j* nyomtalan eltűnését egyetlen példa sem igazolja” (203). Nos, ez a kitétel sem állja meg a helyét. Az **aj*/*āj* és **oj* passzívumjel szóvégi *j* elemét az e.sz. 3. személyében a legtöbb nyelvjárásban elveszíti. Tehát: Kel. *j/i*, Dél *aj*, Ni. *ə*, Serk. *ə*, *a*, Kaz. *ĭ*, *a*, Ber. *o a* (Honti: NyK 78: 108–109, ChrOsti. 52). Hasonló fejlődést mutat az **aj*/*āj* főnévképző is: V Vj. Trj. *kõñj*, J *kõñj*, Ko. *χõnaj*, Ni. *χõna*, Kaz. *χõna* ‘hasi rész’ (V Vj. *kõñ* ‘has’ (Sauer, Die Nominalbildung 125; Honti, ChrOsti. 68). Ezekben az esetekben a **j* helyén teljes magánhangzó (*a*, *ĭ*, *i*) vagy redukált *ə* jelentkezik.

Vértés Editet az intervokalikus *j* eltűnése avagy megmaradása az osztjákban azért foglalkoztatja, mivel a **j*(*ĵ*) múltidő-jel elvesztését az őosztjákban lehetetlennek tartja. De őosztják kori eltűnésre én sem gondoltam! Igaz, két közleményemben adós maradtam azzal, hogy a **j*(*ĵ*) elenyészésének kronológiáját megadjam, mivel erről Honti (NyK 87: 71) korábban már nyilatkozott. A **j*(*ĵ*) eltűnését Honti (i.h.) „az obi-ugor alapnyelv korára vagy azt követően az ősvogul, illetőleg az őosztják felbomlását nem sokkal megelőző” időszakra datálja. A **j*(*ĵ*) múltidő-jel eltűnésének idejét én is így látom.

Vértés Edit nyitott kapukat dönget akkor, amikor azt állítja, hogy *tetü* ‘Laus’ és *here* ‘Drohne; Hode’ szavunk és az UEW rekonstruálta **marja*, **tärjä*, **sajma* (264, 517, 456) „nem bizonyíték a *j* eltűnésére, mert az már az ugor, legkésőbb az obi-ugor korban bekövetkezhetett” (203). E szavak obi-ugor megfelelői éppenséggel a **j*(*ĵ*) múltidő-jel obi-ugor kori nyomtalan eltűnése mellett szólnak. Illusztrálásul e szavaknak csupán osztják megfelelőit adom meg: osztj. V *tõγtəm*, DN O *tewtəm* ‘Laus’ (< **täje*, UEW 515); osztj. V. *kar*, DN *χor*, O *χαr* ‘Rentierochs; Hengst; Männchen’ (< **koj(e)ra*, UEW 168); ?osztj. Trj. *murəp* ‘Beerendolde’, O *murəp* ‘gebundenes Büschel’ (von Sumpfbrombeeren) (< **marja*, UEW 264); ?osztj. Vj. *soma* ‘Mörser’

(< **šajma*, UEW 456); osztj. Trj. DT *tārəs*, Ni. *tarəs* 'Latten am Tschuwal im Zelt' (< **tārjä*, UEW 517). A *j* eltűnésének bizonyítékait megtoldom még egy-két példával: osztj. Trj. *kuri*, O *χuri* 'Trog, Mulde' (< *kujr3*, UEW 196); osztj. V *pāγ*, DN O *pāχ* 'Knabe; Sohn' (< **pojka*, UEW 390); osztj. V *lit*, Vj. *jīt*, DN *tit*, O *lit* 'Ärmel' (< **soja*, UEW 445); osztj. V *wäsəγ*, DN *wäsə*, O *wäs* 'Ente' (< **wajće*, UEW 552).

Vértés Edit téved, amikor azt állítja, hogy a szóközépi *j* palatalizáló hatásával nyomot hagyott *úszik* 'schwimmen' szavunk osztják megfelelőjében (203). Az osztj. V *ot-*, DN *ut-*, O *os-* (~ Ko. *üj-*) 'schwimmen' *s*, *t* hangja nem az egykori **j* hatásával függ össze, hanem a palatalizáltság örökölt, mivel itt **ć* gyakorító képzővel van dolgunk (< **uje-* ~ *oje-* 'schwimmen', UEW 542).

Egy részletkérdésben igazat kell adnom Vértés Editnek. Mindkét közleményemben a Keu. Atl. *-ij*, *-əj*, *-i* múltidő-jel egyik allomorfiájának tekintetem bizonyos múlt idejű alakok szóvégi redukált *ə*-jét. Pl.: *šī kem ĩmə-χetən χer-ow läpčämərmə* 'Vom Neffen der Frau wurde da die Sacköffnung zugezogen' (MNy. 86: 76); *ĩmə-χetən jōχ-tūwə* 'Der Neffe der Frau trägt' [ɔ: trug] ihn nach Hause' [tkp. 'hazavitetett; wurde nach Hause getragen'] (uo.). Sajnos, a kutatás és felfedezés örömeiben elkerülte a figyelmet, hogy ezek az igei alakok — miként Vértés Edit megállapítja — passzív funkciójúak és *ə* elemük nem a **j*(*ǰ*) múltidő-jellel, hanem az ősosztj. **-aj/-āj* passzívumjellel azonos. Az azonban tévedés az ő részéről, hogy az általam idézett példák egy részében ergatív szerkezettel volna dolgunk. Így ír: „A Rédei idézte mondatok közül négyben az ősosztják ergativuszi [sic!] szerkezetnek megfelelően *-n* ragos loc. mutat rá a cselekvés végrehajtójára” (204). Úgy látom, Vértés Edit nem tudja, hogy mi a különbség a passzív és az ergatív szerkezet között. Ezzel kapcsolatban hadd idézzem Honti László hozzám intézett levelének néhány sorát: „... az ergatív mondatok állítmánya aktív ige, alanya és egyben ágense lokatívuszragos névszó, míg a passzív mondatokban a mondat alanya nominatívuszban van, ágense pedig (ha egyáltalán meg van nevezve) lokatívuszban.”

Végül egy rövid, de osztjábólógiai szempontból mégis lényeges megjegyzés, melyet nem szívesen teszek szóvá a nyilvánosság előtt egy osztjábólógussal szemben, aki egyéb osztják témájú munkáin kívül Paasonen és Karjalainen nyelvtani feljegyzéseit és szövegeit is sajtó alá rendezte. A 205. lapon levő lapalji jegyzet „a négy múlt időt ismerő szurguti nyelvjáráások” kitételével valótlanságot tartalmaz: a V Vj. nyelvjárásban valóban négy múlt idő van, a szurgutiak közül a Trj.-ban kettő, a J-ban pedig egy (l. MSFOu. 128 passim; JSFOu. 66: 90–91; Honti, ChrOsti. passim).

3. Fácit: Ezen nolens-volens magamra vállalt cikk óhatatlanul polémikus hangvétele miatt a jobb áttekinthetőség céljából röviden összefoglalom, hogy miként vélekedem a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel képviseléről az osztjákban. A keleti és déli osztják nyelvjárások ismernek egy leíró szempontból \emptyset morfémás múlt időt, melyben a paradigmasor igető + személyragok kapcsolatából áll. Pl. V *tuγəm* 'hoztam', *tuγən* 'hoztál', *tuγōγ* 'hoztunk', Trj. *liptəm* 'etettem', *liptən* 'etettél', DN *waxəm* 'kértem, hívtam', *waxən* 'kértél, hívtál' stb. Ezekben a finnugor *j(ǰ) múltidő-jel enyészett el. A *j(ǰ) eltűnése az obi-ugor korra — talán az obi-ugor korszak végére — datálható. Ezen időjel egykori meglétére perdöntő bizonyítékul szolgál ezen morféma e.sz. 3. személyű -*ij*, -*əj*, -*i* alakban való előfordulása a déli nyelvjárásterülethez tartozó Keu. és Atl. nyelvjárásban. Egyébként az e.sz. 3. személyű forma rendkívül változatos képet mutat az egyes nyelvjárásokban: V Vj. -*iγən*/*iγən*, Trj. -*ət*, DN Ko. Kr. -*ot* (erre vonatkozóan l. Rédei: MNy. 87: 449), Ni. -*mat*. Megjegyzem, hogy eredeti \emptyset morfémás múlt idő általános nyelvészeti szempontból aligha képzelhető el: nyelvi univerzálé, hogy a jelen idő általában — jóllehet nem mindig — -disztinktív jegyes, míg a múlt idő +disztinktív jegyes. A *j(ǰ) múltidő-jel nyomtalan eltűnése nem kizárólag osztják specialitás: a cseremiszi első konjugációjában finnugor *j(ǰ) múltidő-jel tűnt el; ha az igető *l* vagy *n* mássalhangzóra végződik, akkor ezen időjel nyoma a megelőző mássalhangzók jésítettségében mutatkozik meg (*l*, *n*), egyéb esetekben a *j(ǰ) nyomtalanul elenyészett. Pl. *tolam* 'jön': *toləm*, *toləć*, *tol'o*; *puram* 'harap': *purəm*, *purəć*, *puro* stb. (l. Alhoniemi, Marin kielioppi. 1985. 110; Bereczki ChrCer. 54). A votják második ragozásban (az *al* tövű igékben) a *j(ǰ) múltidő-jel az e.sz. 1. sz. kivételével eltűnt, illetőleg beleolvadt a személyragokba. Pl.: *dašal*- 'készít': *dašaj*, *dašad*, *dašaz* stb. (l. Csúcs, ChrVotj. 52).

RÉDEI KÁROLY

Noch einmal über die ostjakische Fortsetzung des finnugrischen Präteritumzeichens *j (ǰ)

von KÁROLY RÉDEI

Die östlichen und südlichen Mundarten der ostjakischen Sprache kennen — vom deskriptiven Standpunkt aus — ein Präteritum mit dem \emptyset -Morphem. Z.B.: V *tuγəm* 'ich brachte', *tuγən* 'du brachtest' *tuγōγ* 'wir brachten' DN *waxəm* 'ich bat, ich rief', *waxən* 'du batst, du riefst' usw. In diesen Formen steckt das latent gewordene FU

Präteritumzeichen *j(i). Der Schwund des *j(i) mag in der obugrischen Zeit — möglicherweise am Ende dieser Periode — vor sich gegangen sein. Für die ehemalige Existenz dieses Tempuszeichens ist ein entscheidender Beweis vorhanden: in einigen Mundarten (Atl., Keu.) endet das Präteritum (Vx3Sg.) auf -ij, -əj, -i. Diese Formen vertreten einen ursprünglicheren Zustand: im Inlaut, in präkonsonantischer Stellung ist ein Lautwandel -ij, -əj (> -i) zu ə, ê vor sich gegangen.